

ERŐS VILMOS

A múlt mint történelem

*Elmélkedések Stefan Berger könyve és a Writing the Nation sorozat kapcsán**

Stefan Berger professzor itt tárgyalandó könyve a *Writing the Nation* című sorozat befejező kötete, amely a sorozat korábbi darabjai nagyívű szintézisét nyújtja. Stefan Berger a nagyszabású kezdeményezés „*spiritus rector*”-a is egyúttal, hiszen a többkötetes vállalkozás mindenekelőtt az ő kezdeményezésére jött létre, s a sorozat egyéb kiadványai tematikájának a meghatározásában/kijelölésében is gyaníthatóan alapvető a szerepe.¹

Stefan Berger már jóval korábban, körülbelül az 1990-es évek második felétől számos kötetet és tanulmányt publikált, amelyek mind a nemzet problémájának a történetírásban betöltött szerepét elemezték.² A bochumi Ruhr-vidéki Egyetem professzora mindezzel egy-

* Berger, Stefan (with Christoph Conrad): *The Past as History. (National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.) Writing the Nation.* Basingstoke, 2015. 570. Megjegyzendő, hogy a könyv címében szereplő kifejezés Alun Munslow-tól ered, aki ezzel a történelem konstruktív voltára kívánt utalni. A gondolat persze nem új, hiszen Hegel már jóval korábban különbséget tett *historia* mint *res gestae* és *historia rerum gestarum* között. Az utóbbi a megismerés (például a történetírás) által közvetített történelem, s szerinte történelem tulajdonképpen csak ebben a formában létezik. Munslow-hoz lásd: *A forma fontosabb a tartalomnál. Beszélgetés Alun Munslow-val.* *Aetas*, 24. évf. (2009) 4. sz. 190–198.

¹ A sorozat néhány kötetéről lásd: Erős Vilmos: *Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években.* In: *Loci memoriae Hungaricae.* Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debrecen, 2013. 297–308.; úó: *Modern historiográfia.* Budapest, 2015. 222–230.; Káli Róbert – Törő László Dávid: *A nemzet és kihívói.* *Aetas*, 29. évf. (2014) 4. sz. 222–226.; úók: *A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben.* 1-2. rész. *Klió*, 24. évf. (2015) 1. sz. 28–34., 2. sz. 3–10.; Törő László Dávid: *A történetírás szerepvállalása az európai határvidékekben.* *Klió*, 25. évf. (2016) 4. sz. 91–95. A sorozat kötetei: *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories).* Ed. Stefan Berger – Chris Lorenz. Basingstoke, 2008.; *Transnational Activism and Social Movements: a History.* Ed. S. Berger – S. Scalmer. Basingstoke, 2018.; *Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession.)* Ed. Ilaria Porciani – Lutz Raphael. New York, 2010.; *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe).* Ed. Stefan Berger – Chris Lorenz. Basingstoke, 2010.; *The Uses of the Middle Ages in Modern European States (History, Nationhood and Search for Origins).* Ed. R. J. W. Evans – Guy P. Marchal. Basingstoke, 2011.; *Disputed Territories And Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe).* Ed. Tibor Frank – Frank Hadler. Basingstoke, 2011.; *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography.* Ed. by Ilaria Porciani – Jo Tollebeek. Basingstoke, 2012.; *Transnational Challenges to National History Writing.* Ed. by Middel, Matthias – Roura, Lluís. Basingstoke, 2013.

² Vö. Berger, Stefan – Donovan, Mark – Passmore, Kevin (eds.): *Writing National Histories: Western Europe since 1800.* London – New York, 1999.; Berger, Stefan (ed.): *Writing the Nation (A Global Perspective).* Basingstoke, 2007.

fajta missziót is be kíván tölteni: szerinte ugyanis főként az 1980-as évektől kezdődően Nyugat-Európában (Kelet-Európában pedig mindenekelőtt 1990-től) a történetírásban a nemzeti paradigma visszatérése, megerősödése jellemző,³ melynek igencsak negatív következményei vannak. Stefan Berger meggyőződése, hogy ennek gyökerei sokkal korábban keresendők, a modern európai történetírást ugyanis *ab ovo*, kezdettől fogva a nemzet idoluma („a nemzet által homályosan” ködképe) uralta, lényegileg az is teremtette meg. Az ezzel való szembesülés és leszámolás tehát a nemzeti látószög meghaladásának talán legfontosabb előfeltétele.

Mindennek megfelelően Stefan Berger legutóbbi könyvében a modern európai történetírás alapjainak felvázolásával kezdi érdemi mondanivalóját, s fő időszakát a 18. században, a felvilágosodás korszakában látja. Ennek több előzményére a középkorban, kora újkorban szintén rámutat, amelyek közül talán a humanizmusnak a nagy nemzeti elődök felkutatására való törekvését emelhetjük ki. A döntő periódus azonban a felvilágosodás, bár az még mindig inkább csak előkészület a 19. századi nagy fordulatra, amikor a professzionális történetírás kialakulásával egyenesen áttörés következett be. Ennek fundamentuma ugyanis a nemzeti problematika, a nemzeti mesterelbeszélés középpontba állítása. Stefan Berger egyik alapvető (s némiképp meghökkentő) megállapítása a felvilágosodással kapcsolatban az, hogy bár ekkor is felvetődik az egyetemes szempont/látószög (például Voltaire, Robertson, Condorcet esetében), a nemzet fogalma/a nemzetközpontság itt is alapvető, tehát végső soron nem sikerül ennek meghaladása ekkor sem, amit alátámaszt például Herder átfogó hatása és szerepe. Megjegyzendő, hogy már e fejezetekben érvényesül Stefan Berger legfőbb módszertani alapelve, amely az egész kötetre (sőt a vállalkozás egyéb munkáira is) érvényes: a komparatív, összehasonlító módszer példáit nemcsak néhány „nagy nemzet” (angol francia, német) történetírásából veszi, hanem meglehetősen alaposan kitér a kelet-európai (köztük a magyar!), a balkáni, skandináv, dél-európai, németalföldi, svájci, osztrák példákra is, sőt ez utóbbiak tárgyalása bizonyos esetekben még nagyobb hangsúlyt kap az előzőknél.⁴

Bergernek ebben a sorozat korábbi kötetei szolgálnak segítségül, többnyire az ottani „esettanulmányokat” hasznosítja, amelyeket túlnyomóan az illető régiókból/nemzetekből származó történészek készítettek. Ez persze jelentős problémákhoz is vezethet. Például az 53. oldalon elfogadja, sőt szó szerint idézi egy korábbi kötet⁵ kijelentését, mely szerint a történetírás a skót empirizmus (Hume, Guthrie) hatása alatt vált tudománnyá a 18. században, s például a göttingeni iskolára mindez fordítások révén gyakorolt döntő hatást.⁶ A skót empirizmus, illetve az úgynevezett *conjectural history* és az ebben az időben kibontakozó *eruditus* történetírás/történettudomány (amely a 19. századi professzionális tudomány közvetlen előzményének tekinthető, s amelyhez a „göttingeni iskola” is sorolható) között azonban alapvető különbség volt a történettudomány mibenlétének felfogásában, s ez az *eruditus* történet-

³ Vö. Szombat Tamás: *Visszatérés a nemzeti paradigmához? Nemzeti történetírás Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Angliában 1945-től napjainkig*. Klió, 16. évf. (2007) 1. sz. 17–25.; Berger, Stefan: *A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present*. *Journal of Modern History*, vol. 77. (2005) No. 3. 631–675.

⁴ Vö. Erős Vilmos: *Egy diszciplína születése*. *Aetas*, 28. évf. (2013) 1. sz. 222–230.

⁵ Vö. Espagne, Michel: *Comparison and Transfer. A Question of Method*. In: Middel–Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing*, 36–54.

⁶ Lásd mindehhez újabban: Kontler, László: *Translations, Histories, Enlightenments. (William Robertson in Germany, 1760–1795)*. New York, 2014.

írás/történettudomány maga is hosszabb időszak, körülbelül a 16–18. század fejlődésének/alakulásának eredménye.⁷

Amint előzőleg utaltam rá, a nemzeti szempont túlnyomóvá válása a történetírásban a 19. századi professzionalizmusnak köszönhető, amely döntő változást hozott, hiszen alapvetően új paradigmát testesített meg. A történetírás azonban nem egyedül áll ezzel, hiszen (a romantikának köszönhetően) egyéb tudományok, így a néprajz, a nyelvészet, az irodalom, a régészet vagy a művészetek (irodalom, festészet, zene) is a nemzet bűvöletében hozták létre kiemelkedő teljesítményeiket.

Stefan Berger sorra veszi a 19. századi nemzeti történetírás „nagy” alakjait, nemcsak a nagy nemzetek (főként a németek, akik persze a fő „bűnösök”), hanem a spanyol, portugál, olasz, holland, belga, ír, svéd, norvég, dán, finn, osztrák, svájci, román, szlovák, cseh, szerb, görög, magyar történetírás apostolaira is kitér. Ők nem ritkán látványos politikai tevékenységet folytattak, jelentős politikai szerepet/pozíciót vállaltak, tehát nem egyszerűen rekonstruálták a nemzeti múltat, hanem a nemzetépítés aktív részesei is voltak.

Szintén a korábbi kötetek⁸ tanulmányaira alapozva mutatja be részletesen Berger az ebben a professzionalizálódásban döntő szerepet játszó intézményesülést, amelynek kezdetei még a 18. századra, illetve a 19. század első felére nyúlnak vissza, de a perdöntő időszak ebben a tekintetben a 19. század második fele.

Alapvető a nagy nemzeti összefoglaló szintézisek megjelenése,⁹ de szintén fundamentális a levéltárak, a múzeumok, a történeti társulatok, a nagy forrásgyűjtemények (a *Monumenta Germaniae Historica* mintájára), a szakfolyóiratok megszervezése/megalapítása és megindulása.¹⁰ Ezek az intézmények kivétel nélkül mind a nemzeti látószög jegyében születtek (az elnevezéseik is többnyire erről tanúskodnak), azaz számukra a történelem azonos a nemzet történetével, céljuk a nemzeti önazonosság megteremtése, illetve a dicső nemzeti múlt iránti lelkesedés felkeltése volt.

Sajnos Berger nem vizsgálja azt az alapvető kérdést, hogy a nemzetközpontú történetírás miért szorította ki az egyetemes történetírást (mint ahogy azt sem, hogy a férfiak miért szorították ki a nőket a professzionalizálódás folyamatából, egyáltalán kiszorították-e¹¹). Az egyik legfőbb problémának azonban azt látom, hogy nem elemzi a professzionalizmus és a 19. század másik nagy tudományos paradigmájának, a pozitívizmusnak a viszonyát, bár a kettőt (a szakirodalom túlnyomó részével ellentétben¹²) többnyire nem keveri össze.

Hiszen mélyebben fekvő oka mégiscsak lehet annak, hogy a század nagy történettudományos vitáiban (Buckle-vita, Lamprecht-vita, Simiand–Seignobos-vita, később Bury–Trevelyan-vita) az egyetemes történelem szempontjait reprezentáló pozitívizmus vereséget

⁷ Vö. Erős Vilmos: *Historiográfia tudásszociológiai aspektusból*. Klió, 24. évf. (2015) 1. sz. 22–27., 23.

⁸ Vö. *Setting the Standards, Atlas of European Historiography*, id. művek.

⁹ Vö. Tollebeek, Jo: *A Domestic Culture. The mise-en-scene of modern historiography*. In: Erős, Vilmos – Káli, Róbert – Törő, László Dávid (eds.): *Approaches to Historiography. Ethnographia et Folkloristica Carpathica 19. (Műveltség és hagyomány XXXVII.)* Debrecen, 2016. 28–43.

¹⁰ Vö. *Atlas of European Historiography*, id. mű.

¹¹ Stefan Berger egyszerűen csak megállapítja e tényeket. A női történetíráshoz lásd például: Epple, Angelika – Schaser, Angelika (eds.): *Gendering Historiography. (Beyond National Canons.)* New York – Frankfurt, 2009.

¹² A számos ilyen jellegű felfogásból lásd például: Czoch Gábor: *A mentalitástörténet*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. (Hagyományok, irányzatok, módszerek.) Budapest, 2004. 167–493.; Boyd, Carolyn P.: *Historia Patria. Politics, History and National Identity in Spain, 1875–1975*. New Jersey, 1997.

szenved, s a történettudomány nem a pozitívizmus, hanem (a historizmushoz igencsak közel álló, azzal majdhogynem azonos fogalomnak tekinthető) professzionalizmus jegyében építkezik és intézményesül.¹⁴

Berger azt a „tény”/jelenséget sem vizsgálja a professzionalizmussal kapcsolatban, hogy mindez milyen szerepet játszott a dilettáns, viszont sokszor faji elvet képviselő történeti mítoszokkal való leszámolásban (vö. Gobineau, Chamberlain munkái, Németországban a *völkisch* ideológia, Magyarországon a turanizmussal kapcsolatos viták, illetve például a Marczali Henrik ellen intézett támadások¹⁵). Ehelyett arra helyezi a fő hangsúlyt (elsősorban szintén egy korábbi kötet tanulmányaira támaszkodva¹⁶), hogy milyen szempontok/kategóriák jelenthettek kihívást ezzel a nemzeti látószöggel szemben: osztály, faj/nép, helytörténet, vallás, amatőr történetírás, társadalmi nem, birodalmi, globális szempontok érvényesítése.¹⁷ A felsorolt kategóriák egyúttal értékelő megállapításokat/tartalmat is hordoznak, Berger (és feltehetőleg a sorozat többi történése) szerint ugyanis ezek alternatívát jelenthettek volna egy a nemzeti szempontokat meghaladó, pozitívabb történeti megközelítési mód kialakítására.¹⁸

Alapvető szerepet játszott a nemzeti szempont túlnyomóvá válásában az európai történetírásban az első világháború, illetve a két világháború közötti időszak, kapcsolva azután mindehhez a második világháborút is.¹⁹ Berger szerint a nemzeti aspektus mind a győztes,

¹⁴ Vö. Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.; Tóth Zoltán: *Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról*. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe, 57–109.; Lajtai L. László: *A filozófia, az irodalom, valamint a pozitívista tudományosság szírehangjai és a történeti diszciplína intézményesülése a XIX. századi Franciaországban*. Bevezető. In: uő (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történeti hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. (Atelier Könyvtár) Budapest, 2007. 11–57.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.; Erős Vilmos: *Bűvölet nélkül – félúton. (Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről)*. Valóság, 55. évf. (2013) 5. sz. 80–92.

¹⁵ A turanizmusról újabban vö. Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar*. Budapest, 2016.

¹⁶ *The Contested Nation*, id. mű.

¹⁷ Természetesen az összes kategória számtalan kérdést vet fel, így egyúttal megkérdőjelezhető is. Például nem egészen világos, hogy a helytörténet miért pozitívabb a nemzeti/ország történelemnél. Hiszen a helytörténet a mai nappal bezárólag igen sokszor kimerül lokális érdekességek szempont nélküli, viszont a „rossz végtelen” felé tartó, öncélú gyűjtögetésében, ehhez képest egy országos történet egy történész számára mégiscsak nagyobb kihívást jelent. A kérdésről egyébként már az 1920-as évek elején vita alakult ki a magyar történeti irodalomban Váczy Péter és Mályusz Elemér között. Vö. Váczy Péter: *A helytörténeti kutatás problémái*. Budapesti Szemle, 59. évf. 223. köt. 647. sz. 53–82.; Mályusz Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai*. Századok, 57–58. évf. (1923–1924) 538–566. Benda Gyula egy másfajta helytörténet lehetőségét vetette fel: Benda Gyula: *A helytörténetírás feladatai*. Korall, 21–22. sz. (2005) 5–11. A szerző a helytörténetnek a történeti antropológia szempontjai szerinti átfórmálása mellett érvelt, azonban a helytörténeti munkák túlnyomó többségére nem ez, hanem az előzőekben taglalt szempont nélküliség a jellemző. Politikai indoktrinációs célokat szolgált Szántó Imre: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*. Budapest, 1969. (5. utánnomás, 1. kiadás 1956.)

¹⁸ Berger szerint Magyarországon Jászi Oszkár, a polgári radikálisok és Szabó Ervin képviselnék mindent. Berger: *The Past as History*, 206., 250. Szabó Ervinhez lásd: *Szabó Ervin történeti írásai*. Szerkesztette: Litván György. Budapest, 1979.

¹⁹ Fontosnak tartom kiemelni, hogy Berger saját korunkhoz közeledve egyre inkább a politikai eseménytörténet mentén halad. Ezt némileg sajnálatosnak és következetlennek tartom, mert nem használja sem a szellemi történet, sem a „szcientista”/társadalomtudományos történetírás fogalmát. Általában – úgy tűnik – egyfajta folytatódó, bizonyos esetekben erősödő/elmélyülő professzionaliz-

mind a vesztes nagyhatalmaknál meghatározó maradt. Az előbbieknél a háborús felelősség/bűnösség igazolására, az utóbbiaknál (egyebek mellett) annak cáfolatára, illetve az új hatalmi helyzet és a békeszerződések igazságtalanságainak bemutatására szolgált.²⁰ Különösen virulens volt a nemzeti szempontok/sőt egyenesen elfogultság érvényesítése az újonnan létrejött államok esetében, azaz többnyire Kelet-Európában, ahol a fennálló helyzet történelmi előzményeinek/legitimitásának bizonyítása volt a fő téma. Ezt a nemzeti szempontot tovább erősítették a szintén újonnan létrejött autoriter és fasiszta rendszerek, amelyeknek Németországtól, Olaszországtól és Spanyolországtól kezdve Romániáig, Ausztriáig és Magyarorszáig alapvető eleme volt a nacionalizmus, a nemzeti-faji magasabbrendűség bizonyítása és az antiszemitizmus.²¹ Természetesen joggal felvethető az a kérdés és kifogás, hogy Berger a nemzeti gondolat minden formáját egybemossa, s nem tesz jelentősebb különbséget a *konzervatív* és a *faji* gondolat képviselői között, pedig az előbbieket folytonos, olykor ádáz küzdelmet vívtak a faji ideológiával és a fasiszmissal szemben.²² (Utalhatunk például Iorga

cióról beszél, amely – mint láthattuk – szorosan kötődött a nemzeti perspektívához. A szellemtörténet és társadalomtörténet azonban egyformán a nemzeti látószög meghaladásának alternatívája volt. (Bizonyítja ezt Croce is, amit Berger is többször pozitívan idéz.) Általában is jellemző egyébként Berger munkájára, hogy a történetfilozófiával (s így ismeretelméleti kérdésekkel) nemigen foglalkozik, pedig ez is elősegíthette a historiográfia fejlődésének folyamatában a nemzeti szempontok meghaladását. Crocéhoz magyarul lásd például: Kelemen János: *Az olasz hermeneutika Crocétól Ecoig*. Budapest, 1998.

²⁰ Ezt a problémát a sorozatban a Frank Tibor és Frank Hadler által szerkesztett kötet tárgyalja. Az Erdély kérdésében magyar és a román történészek között kialakult diskurzusról, eltérő nemzeti narratívákról Andrew Ludanyi írt tanulmányt. Megjegyezhető ugyanakkor, hogy az ebben a kérdésben a legnagyobb port felvert vitáról, a Iorga-Domanovszky pengéváltásról (Domanovszky külön francia nyelvű könyvet publikált az ügyben) meg sem emlékezik a szerző. Ludanyi, Andrew: *The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography*. In: *Disputed Territories and Shared Pasts*, 247–272.; a Iorga-Domanovszky vitáról vö. Erős Vilmos: *Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján*. Aetas, 31. évf. (2016) 4. sz. 77–97.; legújabbban: Miskolczi Ambrus: *A román nép születése – avagy egy rejtély filozófiája*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 134–166.

²¹ Stefan Berger megemlékezik a *Volksgeschichtéről* is a szóban forgó időszakban, ezt azonban elítélően/negatívan értékeli. Az ezzel kapcsolatos irodalomból lásd: Oberkrome, Willi: *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945*. Göttingen, 1993.; Hettling, Manfred (Hg.): *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*. Göttingen, 2003.; Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? „Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945*. Baden-Baden, 1999.; Haar, Ingo: *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten*. Göttingen, 2002.; Erős Vilmos: *Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István*. Századok, 147. évf. (2013) 1. sz. 33–62. Alapvetően sok tekintetben pozitívan közelíti meg a *Volksgeschichte* szerepét például: Jordan, Stefan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. 3. Auflage. Paderborn, 2016. 85–96. Szerinte azonban előbbre mutató volt a historizmus, de – Bergerrel ellentétben – nagy apparátussal elemzi a két irányzat különbségeit és szembenállását, nem mellőzve a módszertani differenciákat sem (amely tekintetben a *Volksgeschichte* lehetett modernebb).

²² Stefan Berger a két világháború közötti Szent István kultuszról azt írja, hogy a magyar állam megalapítójaként ünnepezt katolikus király kultusza számos módon szolgált a Horthy rezsimet: igazolta a rendszer antiliberalizmusát és antiszocializmusát; másodsorú vallási ideológiát nyújtott Magyarországnak hierarchikus szociális berendezkedéséhez; harmadszor aláhúzta állam és egyház szoros összefonódását; negyedszer fel lehetett használni a trianoni békeszerződés revíziójára. A protestáns (bár ez is sokszor rendíthetetlen nacionalista), kommunista, szocialista, liberális történészek legalábbis szkeptikusok voltak ezzel szemben, s 1848, illetve a protestáns reformáció örökségét

esetére Romániában, akit végül a Vasgárda végzett ki. Brătianuék Iorga-ellenességéről sincs Bergernek tudomása, pedig ez éppen a nemzeti elfogultság kritikája is volt.²³ Berger inkább csak a különböző emigrációk működésében/tevékenységében (főleg Eduardo Tortarolo tanulmányára hivatkozva²⁴) lát a nemzeti szempont érvényesülésével szemben alternatívát, különösen a német, olasz, spanyol (némileg a magyar) emigráció szerepét emeli ki ebben a vonatkozásban.²⁵

Ezzel a nemzeti látószöggel szemben még a marxista történetírás és persze a Szovjetunió nyújthatott volna komolyabb panaceát, amit Pokrovszkij²⁶ véghez is vitt az 1920-as években. Berger szerint azonban végül a marxizmus és a Szovjetunió is fokozatosan a nemzeti ideológia hatása alá került, s a harmincas évektől kezdve (Sztálin végleges uralomra jutásától)

képviselték, így a magyar nép történetében a szabadságért folytatott küzdelmet emelték ki. Berger: *The Past as History*, 256. Bergernek a Szent István-i állam fogalmáról kifejtett felfogása azonban több sebből is vérzik. Hogy ugyanis ez a koncepció antiliberalis lenne, az mindenképpen kérdéses, de legalábbis problematikus. Ennek pontosan az ellenkezőjét állítja Miskolczy Ambrus, aki a Szekfűvel igen szoros kapcsolatban álló Zolnai Béla nézeteit elemezve bizonyítja, hogy az általa preferált Szent István-i nemzetfogalom nyitottabb, elfogadóbb, „liberalisabb” volt, mint ellenfelelé (Zolnai egész életében harcolt a magyar nyelvet az idegen elemektől megtisztítani kívánó, „purifikációs” törekvésekkel). Miskolczy nézeteivel alapvetően egyetérthetünk. Ez a Szent István-i nemzetfogalom ugyanis a népi/etnikai nemzetfogalommal ellentétben konstituálódott, s képviselői (például a szintén Szekfű-barát Joó Tibor) heves, alkalmanként elkeseredett küzdelmeket folytattak az utóbbi ellen, éppen ennek etnikai, nem ritkán a faji gondolattal érintkező velleitásai miatt. Berger tehát itt alapvető különbségeket mos egybe. Másrészt az szintén kérdéses, hogy a protestáns oldal képviselte volna a pozitívabb, haladóbb álláspontot ekkoriban. Szekfű Gyula protestáns kritikái gyakran sokkal nacionalistábbak, hungaro-centrikusabbak voltak, tehát inkább „jobboldalinak” tekinthetők, hiszen Szekfűt (és például Eckhart Ferencet) gyakran vádolták azzal, hogy besározzák a magyar történelmet, leértékelik a nemzeti hősokeket és hagyományokat, s primitív politikai eseménytörténetet művelnek. Ez utóbbi érvényes alapjában Szekfű Gyula liberális és kommunista/szocialista bírálóira is. Róluk persze lehet állítani, hogy a professzionális történetírás pozíciójából távol tartották, kirekesztették őket, s ezért nem tudtak modernebb gazdaság- és társadalomtörténeti, *horribile dictu*, szellemtörténeti szempontokat érvényesíteni. De nem tették ezt meg a Szovjetunióban vagy az Egyesült Államokban (számosan emigráltak közülük) sem, ahol az ilyen jellegű modernebb kutatásokhoz (véleményük szerint) sokkal kedvezőbb feltételek állottak rendelkezésre. Vö. Erős Vilmos: *A második „száműzött Rákóczi” vita. (Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása)*. Századok, 150. évf. (2016) 1. sz. 3–46.; Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian historiography*. New York – Guildford, Surrey, 1976.; Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1987.; Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet*. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról. Budapest, 2001.; Erős, Vilmos: *Geistesgeschichte versus Volksgeschichte*. (Kézirat, megjelenés alatt.)

²³ Vö. Marza, Radu: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946) (The Case of Transylvania)*. Bratislava, 2014.

²⁴ Tortarolo, Edoardo: *Historians in the Storm: Émigré Historiography in the Twentieth Century*. In: *Transnational Challenges to National History Writing*, 377–403. Megjegyzendő, hogy ebben a tanulmányában a szerző szinte kizárólag a két világháború közötti, főként olasz, spanyol és német emigráció történetfelfogásával foglalkozik. Érdemes lett volna tehát szerényebb címet adni a tanulmánynak, hiszen hasonlóan fontos például a második világháború utáni kelet-európai (cseh, lengyel, román, magyar) emigráció történetírása.

²⁵ Jásziékhoz lásd például: Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)* (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 112.) Budapest, 1990.; Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.

²⁶ Vö. Krausz Tamás: *M. N. Pokrovszkij és az orosz abszolutizmus vitája a '20-as években*. Történelmi Szemle, 23. évf. (1980) 4. sz. 627–648.

egyre inkább meghatározóvá válnak itt is a nemzeti/nacionalista megfontolások, s ez a tendencia különösen a második világháború alatt erősödik fel.²⁷

Hozzá kell tenni azonban, hogy Berger szerint nemcsak Kelet-, hanem Nyugat-Európára is sok vonatkozásban érvényesek a fenti megállapítások. Itt némi elképedéssel olvassuk aztán (amint erre részben korábban utaltam), hogy a whig történetészlelet nacionalista felfogásával szemben szerinte például a kommunista Arthur Leslie Morton 1938-ban született összefoglalása jelentette volna a demokratikusabb, az alsóbb társadalmi rétegek, a nép történetére fókuszáló pozitív alternatívát (amely persze az osztályharcon alapult).²⁸

Stefan Berger könyvének utolsó nagyobb fejezete a második világháború utáni historiográfiai folyamatokkal foglalkozik. Erre a részre is jellemző a széles körű, globalításra törekvő áttekintés, s a kommunizmus kapcsán különösen jelentős hangsúlyt kap a kelet-európai térség, illetve a Szovjetunió. Berger megállapítása szerint minden régióra jellemző a nemzeti mesternarratíva továbbélése, amely persze különböző formákban és különböző motívumokból történt. Németországban például lényegesebb váltás csak a Fritz Fischer-vita után következett be (1961), Nyugat-Európában (Angliában és Franciaországban) pedig a kommunista történetírás (például Eric Hobsbawm és Albert Soboul) kérdőjelezte meg alapvetően ezt a pozíciót. Ez utóbbi ráadásul a kelet-európai marxizmustól előnyösen különbözik abban a tekintetben, hogy nem volt feladata a fennálló hatalmi berendezkedés igazolása. Megkérdőjelezhető viszont Bergernek az az értelmezése, hogy Kelet-Európában a kommunista rendszerek (nemzeti kommunizmusról beszél) folytatták a nemzeti narratívát, tehát azok sem

²⁷ Úgy gondolom, Berger művének ez a fejezete különösen tobzódik az ellentmondásokban és a vitatható, sematikus minősítésekben. A Szent István-i gondolat értékelése mellett vitára készítet a sztálini rendszer nemzeti irányba történő nyitásának negatív megítélése is. Hiszen az főként a második világháború első szakaszában történt, amikor (a nemzeti összefogás jegyében) Sztálin például a válás/az egyházak számára is nagyobb szabadságot biztosított. Itt tehát a nemzeti gondolat előtérbe kerülése éppen demokratikusabb tartalmat kapott. Berger szerint ez a nacionalista fordulat jellemző egyébként a Szovjetunióban tartózkodó, ott menedékre leő kommunista emigrációra, például Révai József, Johannes René Becher, Lukács György (!) tevékenységére is. Berger: *The Past as History*, 282. Különösen érthetetlennek tűnik Lukács György ilyen jellegű megítélése, aki a „Történelem és osztálytudat”-től kezdődően éppen a Stefan Berger által sugallthoz képest ellenkezően értékelhető utat járt be. Azaz egy a kisebbség diktatúráját igazoló, elméletileg megalapozni kívánó álláspont után más társadalmi rétegek (polgárság) felé nyitott, s később a fasizmus ellen egy a „népfront” jegyében értelmezhető demokratikusabb alternatívát fogalmazott meg. A nemzeti itt tehát éppen a nyitás, a szélesebb társadalmi rétegekkel való együttműködést jelentett (ha Lukácsnál beszélhetünk egyáltalán „nemzeti”-ről). Vö. Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1978.; a bősséges Lukács-irodalomból lásd például: Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László: *Magyar filozófia a XX. században*. Második rész. Budapest, 2001. 64–92., 191–220.

²⁸ „Ez a nemzeti történelem nem a Magna Chartát, hanem az 1381-es parasztfelkelést emelte ki; nem a parlamentáris reform lassú fejlődését húzta alá, hanem a levellerek és a diggerek hatását. Újra és újra szembesít bennünket a tömegpolitika formáival a luddizmus, chartizmus és a jakobinizmus képében. Bevezeti számunkra az osztályharc fogalmát, amelyet a történelmi folyamat hajtóerejének tekint. Más szavakkal a radikális demokráta tradíció felfedezése mindez az angol történelemben, amely élesen megkülönbözteti ezt a fajta nemzeti történelmet a whig nemzeti történelemtől.” Berger: *The Past as History*, 276. Mortontól magyarul: Morton, Leslie Arthur: *Az angol nép története*. 1-2. köt. Budapest, é. n. [1946] Megjegyzendő, hogy a nép ilyen jellegű (a plebs értelmében felfogott) kizárólagos érvényesítésének a veszélyére Szabó István már az 1940-es évek végén felhívta a veszélyt egy bírálatában. Helyette a szerinte szélesebb értelmű, demokratikusabb tartalmú ’nemzet’ kategóriáját ajánlotta. Vö. *A harmadik út felé*. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Összeállította, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Erős Vilmos. Budapest, 2006. 253–255.

jelentettek törést ebben a vonatkozásban. (Például a lengyel történészek túlnyomóan a nemzeti keretek között írták a történelmet, s szinte teljesen negligálták az 'osztály' kategóriáját.³⁰⁾ A 'nemzeti kommunizmus' fogalmának kérdéses voltáról egy korábbi írásomban már értekeztem,³¹ ezért most azt kérdőjelezném meg, hogy a marxista történetírás kelet-európai formája változatlanul a nemzeti szempontokat érvényesítve írta volna a történelmet. Az ezzel kapcsolatos kutatások ugyanis éppen nem ezt bizonyítják, csak Magyarországon számos példát lehet idézni annak igazolására, hogy a 'nemzet' helyett igenis az 'osztály' és az 'osztályharc' állt a „mesterelbeszélés” középpontjában. (Lásd például a Szabó István ellen intézett támadásokat, az Eckhart Ferencet kipellengérező úgynevezett „második Eckhart-vitát”, a Mályusz Elemér által kezdeményezett népiségtörténeti kutatások megszüntetését, a régi, „polgári” történészek [Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Wellmann Imre] marginalizálását, esetenként bebörtönzését, a Guszev-ügyet, általában véve is a szláv/orosz történelem és történetírás szempontjainak túlzott érvényesítését, akár az ókori történelem területén is.³²⁾ Sokkal meggyőzőbb az az érvelés,³³ miszerint a kelet-európai kommunista történetírásokat nagyarányú szakmai színvonalsökkenés jellemezte, aminek egyik döntő faktora a szakképzetlen „káderek”, amatőrök meghatározó pozícióba kerülése a történetírásban. Az ő egyetlen érdemük a nép (=párt³⁴) szempontjainak érvényesítése volt, ezért volt szükség az 1960–1970-es években (sőt később, a különböző időpontokban végbement rendszerváltozások után is) az úgynevezett reprofesszionizációra, amelyet Berger meg sem említi.

Stefan Berger szerint ennek az általánosan érvényes nemzetközponitú európai szemléletnek a meghaladására (amit Nyugat-Európában a hidegháború alapvetően motivált) főként az 1960–1970-es években történt kísérlet, például a francia *Annales*, a brit marxista történetírás (*Past and Present*) és a német *Geschichte und Gesellschaft* folyóiratok köréből. Előtérbe állították a társadalomtörténetet, a komparatív szemléletet és az interdiszciplinaritást, amelyek mindegyike a nemzeti keretek meghaladását involválta. Részben azonban következtelenek voltak ezek a törekvések, s maguk is nemzeti keretekben „ragadtak” (például Hans Ulrich Wehlerék társadalomtörténete a német fejlődés vizsgálatára szorítkozott, de Fernand Braudel is a francia identitás kérdéseinek boncolgatásával végzi történetírói pályafutását), másrészt az 1970–1980-as évektől kezdve egész Nyugat-Európában a nemzeti paradigma újbóli megerősödése/visszatérése jellemző,³⁵ ami lényegében máig húzóóó, meghatározó folyamat. Ezt csak erősítették az 1989/90-es kelet-európai, illetve röviddel azután az orosz, majd balkáni változások, ahol az újonnan/ismét alakult nemzetállamok döntően saját létük

³⁰ Berger: *The Past as History*, 312.

³¹ Erős: *Bűvölet nélkül – félúton*, 80–92.

³² Vö. A *harmadik út felé*, id. mű; Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákócziinak és két ízben ágyúkat.” *Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében*. Századok, 146. évf. (2013) 1. sz. 131–159.; Eckharthoz lásd: Törő László Dávid: „Több szellemi történetet a jogtörténetbe!” *Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941)*. Századok, 150. évf. (2017) 1. sz. 1407–1450.; Németh György: *A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tankönyvei 1949–1989*. In: *A historiográfia műhelyében. Történeti Tanulmányok, XIX.* (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen. 2010. november 25.) Szerkesztette: Erős Vilmos – Velkey Ferenc. Debrecen, 2012. 51–60.

³³ Romsics: *Clio bűvöletében*, id. mű; Erős: *Bűvölet nélkül – félúton*, id. mű.

³⁴ Vö. *A Szovjetunió Kommunista (Bolszevik) Pártjának története, 1945*. Rövid tanfolyam. Budapest, 1945.

³⁵ Szombat: *Visszatérés a nemzeti paradigmához?* 17–25.

igazolásához használták fel a történelmet (konstruálták meg azt). A nyugat-európai folyamatot elemezve hangsúlyozza Berger, hogy ezek az ismét roppant mód felerősödő nemzeti narratívák persze kritikusabbak, inkább hajlanak az önreflexióra, de az alapvető paradigma mégis továbbra is a nemzeti. (Szerinte e jelenségek közül különösen a skót, katalán, északolasz, flamand–vallón, ciprusi görög–török veszélyes.³⁶)

Érdekes (korábbi gondolatmenetéből logikusan következő) módon Stefan Berger szinte egyáltalán nem foglalkozik a „nyelvi/antropológiai fordulat”-tal és a posztmodernnel, holott az 1970–1980-as években lehet, hogy annak legalább akkora szerepe volt, mint a nemzeti paradigma visszatérésének. Sőt az a nemzeti látószög meghaladásának egyértelmű alternatívája. Berger továbbra is főként a *Writing the Nation* előmunkálataira támaszkodva³⁷ változatlanul több új modern opciót jelenít meg a nemzeti mesternarratíván történő túllépés-ként: a helytörténet és a regionális történelem, az európai történelem, a globális történelem, a birodalmi/a birodalmi keretekre összpontosító történetírás.

Hogyan összegezhető a Stefan Berger könyvéről eddig elmondottak?

A *Writing the Nation* sorozat egy előző kötetéről szóló ismertetésemben³⁹ némileg hiányoltam, hogy ott a nagy mennyiségű adat- és információömeghez képest kissé szűkmarkú az értelmezés. Stefan Bergernek ebben a kötetében megkapjuk azt az interpretációs keretet, amely a teljes sorozat alapjául szolgál (függetlenül attól, hogy a nagyszabású vállalkozás közreműködői mennyiben azonosulnak a *spiritus rector* elképzeléseivel). Úgy gondolom, Berger törekvése feltétlenül méltánylandó és tiszteletet érdemel, hiszen jelenleg valóban reális veszély egész Európában (sőt világszerte) a nacionalizmus, a nemzeti elfogultság ideológiájának visszatérése/felerősödése, amelynek tüzét „valóban” nem utolsósorban (sőt talán kifejezetten elsősorban) a történettudomány és a történetírás műhelyeiben csiholják.⁴⁰

Véleményem szerint azonban Berger könyve (s így ez *mutatis mutandis* az egész vállalkozásra érvényes) sok vonatkozásban túlságosan *essenciális* jellegű, ami nem utolsósorban a korábban felidézett küldetéses alapállásnak köszönhető. Ha végigpásztázunk a kötetben, az derül ki, hogy a történettudományt Európában a kezdetektől fogva egészen máig a nemzetközpontság, a nemzeti elfogultság, a nemzet kategóriájára építő „mesternarratíva” jellemzi, s ez (bár vannak eltérések/különböző változatok) mindenképpen meghaladandó, negatív pozíció. Amint az előzőkben jeleztem, egy alapvetően historiográfiai megközelítéstől joggal várható, hogy nagyobb megértést tanúsítson (s így azokat behatóbban elemezze) a különböző változatok, az eltérő formák és funkciók iránt, s a sokszor jogos bíráló mellett magyarázatot adjon arra, hogy az egyes korokban miért is került előtérbe a nemzeti szempont, s ennek milyen sajátos megnyilvánulási formái voltak. Például a 19. században nagy kérdés, hogy kizárólag a professzionális történettudomány „nyakába lehet-e varrni” a nemzeti mesternarratívák születését, hiszen éppen Berger utal rá, hogy más szellemi tevékenységi formák is a nemzetet állították a középpontba.

Másrészt arra sem kapunk magyarázatot, hogy végül például a pozitívizmussal és a marxizmussal szemben miért a professzionális történetírás lett a vezető paradigma a 19. (de csak a 19.) században.

Azaz paradox módon, bár történeti munkáról van szó, Berger könyve nem eléggé érvényesíti a történeti szempontokat, amit világosan bizonyít az is, hogy végig professzionális

³⁶ Lásd ehhez még: Porciani–Tollebeek (eds.): *Setting the Standards*, id. mű.

³⁷ Middel–Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing*, id. mű.

³⁹ Erős: *Egy diszciplína születése*, 222–230.

⁴⁰ Vö. Frank Tibornak a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében a *Writing the Nation* sorozatról 2013-ban tartott előadásával.

történetírásról beszél (s az általt megtestesített nemzeti szempontokról), pedig az csak a nyugat-európai történettudomány 19. századi formájára érvényes kategória. A 20. században alapvetően új mintáról, a „szcientista”/társadalomtudományos történetírás/történettudomány paradigmájáról beszélhetünk, amely jóval nagyobb jelentőségű (s így sokkal behatóbb tárgyalást igénylő), mint ahogy ez Stefan Berger könyvében megjelenik. Ez a társadalomtudományos paradigma (Amerikában *New History*, Európában *Annales*, *Past and Present*, *Geschichte und Gesellschaft*, *Quaderni storici*, *Nuova Rivista Storica Italiana* stb.) alapvetően nem nemzeti kategóriákat használt, s inkább a 19. századi pozitívizmushoz is köthető egyetemes és összehasonlító szemléletet/módszereket alkalmazott.

Szintén nem a nemzet (és politikátörténet) a centrum az 1970-es évektől kibontakozó posztmodernben, a maga nyelvi és egyéb – esztétikai, etikai, újabban materiális, „ikonikus” – fordulataival és a történeti antropológiai szempontokat (sőt műfaját) érvényesítő alapállásával, ami szinte teljesen elsikkad Berger kötetében (illetve számos előtanulmányban).⁴²

Azon persze lehet vitatkozni, hogy ezek közül melyiknek (a politikai eseménytörténetnek vagy a társadalomtörténetnek, illetőleg a posztmodern történetírásnak) volt/van-e nagyobb hatása (például a szélesebb közönség körében), de erről statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, legfeljebb elszórtan, s attól tartok, az irodalomtörténet folyamatainak megítélésében sem az a perdöntő, hogy Esterházy Péter vagy Michel Tournier műveit hányan olvassák.

Ugyanakkor Stefan Berger könyve mégis sokkal jobban érvényesíti a történeti szempontokat a történetírás történetének a bemutatásában, mint például Alun Munslow 2012-es „összefoglalása”,⁴⁴ amely például egyáltalán nem fordít figyelmet a különböző nemzeti változatokra (a kelet-európai történetírást meg sem említi!), szinte kizárólag angol nyelvű irodalmat használ, alig kétszáz oldal terjedelmű, de a professzionalizmus fogalmával sem sokat bajlódik, s előrevetíti a történetírásnak a jövőben megvalósuló, Munslow által óhajtott új formáit (graffiti, videojátékok, különböző performance-ok stb.), ami már-már a kötet komolyságát veszélyezteti.⁴⁵ Különösen kiemelésre méltó Berger munkájáról szólva az ehhez szorosan kapcsolódó egyetemes szempont, azaz az a mérhetetlen energiát igénylő törekvés, hogy ne csak (alkalmanként ne elsősorban) a nagy nemzeteket, hanem az eddig periférikusként kezelt „kiseb” nemzeti történetírásokat is számba vegye, ami nyelvi szempontból is hallatlan kihívás (bár természetesen Stefan Berger sem ismerheti az összes itt megszólaltatott nyelvet).

Mindez azt is jelenti, hogy Stefan Berger vállalkozása akár emberfelettinek is minősíthető, de az egészen bizonyos, hogy hosszú évekre támpontot és nyersanyagot nyújt a historiográfiai elmélekdedésekhez, kutatásokhoz és oktatáshoz. Attól tartok, ez is volt Stefan Berger célja.

⁴² Vö. Erős: *Modern historiográfia*, 22–27.

⁴⁴ Vö. Munslow, Alun: *A History of History*. London – New York, 2012.

⁴⁵ Ebben a vonatkozásban Stefan Berger kötet előnyösen különbözik számos nyugat-európai historiográfiai összefoglalástól, amelyek lényegében saját nemzeti történetírásukat „adják el” egyetemes vagy európai historiográfiaként. Lásd például: Burrow, John: *A History of histories*. (Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century). New York, 2008.; Bizière, Jean-Maurice – Vaysierre, Pierre: *Histoire et historiens. Antiquité, Moyen Age, France moderne et contemporaine*. Paris, 1995.; részben Jordan, Stefan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. 3. Auflage. Paderborn, 2016.